

Osadchy Ye. M. Certificates of the Bobryk Voievoda Kyryl Ushakov in 1649 (from the history of the foundation of hillfort Kamiane)

The publication is dedicated to the introduction into the scientific circulation of two letters of the governor of the city of Bobryk Kyryl Ushakov dated 1647. This year, the Polish-Lithuanian Commonwealth transferred several border towns to the Moscow kingdom. The city of Bobryk was located in lowland and did not have significant fortifications. From the moment the Moscow garrison appeared in it, the raids of the Tatars became more frequent. To strengthen the defense of the border, it was necessary to find a suitable place for the foundation of a new fortress. For this governor, Kyryl Ushakov equipped an expedition to the Kamiane hillfort in order to find out its defense potential. At the end of the expedition, two reports were compiled in the name of Tsar Oleksii Mykhailovych. In the first, the voivode informs that the expedition to the hillfort took place. The second document is an extended report with the characteristics of the hillfort and a description of the area in which it is located. The document is dated December 9, 1647. The letters are written in cursive, typical of the middle of the XVII century. Documents have text damage and loss associated with storage conditions.

Key words: Kamiane hillfort, the Psel river, XVII century, Bobryk town.

REFERENCES

1. Akty, otnosyashchiesya k Malorossii. Soobshchenny V.I. Kholmogorovym. Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey Rossiyskikh pri Moskovskom Universitete. (1885). [Acts related to Little Russia. Communicated V.I. Kholmogorov. Readings in the Imperial Society of Russian History and Antiquities at Moscow University]. Book 2, pp. 1–46. Moscow: v Universitetskoy tipografii na Strastnom bul'vare. [in Russian].
2. Russian State Archive of Ancient Acts, f.210. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 21.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 903.2/903.2903/8:737.1(477.52)

О.І. Курок
О.А. Бакалець
А.М. Ключев

СКАРБИ МІДНИХ МОНЕТ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ, МОСКОВСЬКОГО ЦАРСТВА ТА ПРИБАЛТІЙСЬКИХ ВОЛОДІНЬ ШВЕЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII ст. З СУМЩИНИ

Автори статті роблять спробу проаналізувати кількісний та якісний склад скарбів (загублених гаманців) дрібних монет Речі Посполитої, Московського царства, Прибалтійських володінь Швеції 50–60-х років XVII ст., виявлених у 2009–2019 рр. на території Глухівського району Сумської області, показують роль білонної та мідної монети у грошовому обігу Сіверщини середини XVII ст.

Ключові слова: грошовий обіг, Московське царство, Прибалтійські володіння Швеції, Річ Посполита, мідна копійка, солід, грошова реформа 1655–1663 рр.

У період становлення Гетьманщини у другій половині XVII ст. в Україні інтенсивно розвивається внутрішня і зовнішня торгівля, ярмарки, ремесла, промисли, сільське господарство, приватна власність і товарно-грошові відносини. Земельні угіддя стали власністю Війська Запорозького (10 %), українського селянства (40 %), козаків (33 %) та православних монастирів (17 %) [9, с. 29].

У грошовому обігу України в цілому і Сіверщини зокрема панували традиційні для Східної Європи монетні номінали: золоті дукати, срібні талери і їх фракції: флорини, півталери, орти, тинфи – злотувки, шостаки, трояки (чехи), півтораки (шаги), гроші, соліди, срібні копійки. Склалася наступна грошова система: 1 талер = 5 ортам = 15 шостакам = 30 троякам = 45 двоякам = 60 півторакам = 90 грошам = 360 солідам [9, с. 44]. 1 срібна копійка в середині XVII ст. на ринку прирівнювалася до 1 білонного півторака (1,5 гроша) Речі Посполитої чи до 1 шведсько-або німецького білонного драйпелькера [4 с. 29–49].

Актуальність дослідження зумовлена потребою визначення ролі в грошовому обігу Гетьманщини, зокрема Сіверщини, білонних та мідних розмінних монет Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції, Пруссії, Московського царства в середині XVII ст. Московський цар Олексій Михайлович (1645–1676), надіючись на поступове приєднання Лівобережної України до Московії після укладення військово-політичного союзу та підписання березневих статей у 1654 р. з Військом Запорозьким на чолі із гетьманом Богданом Хмельницьким (1648–1657), зробив спробу у 1655–1663 рр. створити об'єднуючу для Московського царства та Війська Запорозького монетну систему, відділити український грошовий ринок від західноєвропейського, насамперед від Речі Посполитої.

Досліджений нами скарбовий матеріал другої половини XVII ст. переконливо доводить те, що царська реформа не увінчалася успіхом, а на території Гетьманщини та, зокрема, Сіверщини, у грошовому обігу продовжували домінувати монети Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції, Священної Римської імперії, Іспанських Нідерландів, Голландської республіки переважно 20–60-х років карбування.

Виявлені у 2017–2019 рр. нові скарби мідних монет Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції та Московського царства 50–60-х рр. XVII ст. на території Сіверщини допоможуть більш чітко визначити їхню роль у грошовому обігу регіону.

Метою дослідження є детальний аналіз та введення до наукового обігу нового нумізматичного матеріалу, виявленого на території Сіверщини в останні роки.

Проблемі ролі західноєвропейських та московських срібних та мідних монет на території України періоду Гетьманщини (1648–1782 рр.) присвятили свої наукові праці відомі в Україні нумізмати: І. Спаский [15], М. Котляр [12], В.А. Мельникова [13], Р. Шуст [17], Г. Голиш [8], О. Бакалець [1; 2; 3; 4; 5], В. Нечитайло [14], В. Шерстюк, М. Коваленко [16], А. Ключев [5; 6; 8; 9; 10; 11], В. Белашов [5; 6] та інші. Разом із тим у даній проблематиці є багато прогалин, насамперед через незначну увагу дослідників до дрібної розмінної монети.

Провівши дослідження та аналіз 357 скарбів Гетьманщини другої половини XVII ст., нами переконливо доведено домінуючу роль європейської дукатово-талерної системи та її фракцій у грошовому обігу Гетьманщини [3; 4; 9].

Рис. 1. Топографія розміщення скарбів монет Сіверщини другої половини XVII ст. (за даними А. Ключова)

Рис. 2. Скарб XVII ст. із с. Будища Глухівського району, знайдений 2019 р. на території колишнього Глухівського Петропавлівського монастиря. Фонди Національного заповідника «Глухів»

Із 20 країн Європи та Сходу, зафіксованих у наших дослідженнях, монети Московського царства, переважно срібні «єфимки з признаком», копійки – «чешуйки» Михайла Романова (1613–1645) та Олексія Михайловича (1645–1676), займають 6 місце в загальному рейтингу країн-емітентів та здебільшого використовувалися у грошовому обігу разом із європейськими монетами переважно як дрібна

розмінна монета [2, с. 308–334].

Відносно обігу мідних копійок та денег (1/2 копійки) Олексія Михайловича на теренах України, то вони вкрай рідко зустрічаються на території Чернігово-Сіверщини, яка межувала безпосередньо із Московським царством. Українське населення, яке звикло до європейських монет, із недовірою ставилося до мідних дротових номіналів. Відомий український нумізмат М. Котляр аргументовано доводить, що майже усі знахідки мідних копійок Олексія Михайловича були зафіксовані у Києві та його околицях, де стояв московський гарнізон, який одержував жалування під час нової грошової реформи 1655–1663 рр. мідними копійками. Лише по одному подібному скарбу було знайдено на Полтавщині [12, с. 128] та Вінниччині (Рис. 8). Зрозуміло, що український ринок неохоче приймав кредитні за змістом мідні гроші.

А.М. Ключов у своїх наукових дослідженнях «Монетні скарби м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.)» (2015 р.), «Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. на території Глухівського району» (2017 р.), «Монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVI–XVIII ст. (с. Будища)» (2017 р.), «Грошовий обіг на території м. Глухова в другій половині XVII–XVIII ст. (за скарбовими джерелами)» (2018 р.) та магістерській роботі «Грошовий обіг та лічба монет на території Сіверщини (1648–1782 рр.) (За письмовими та скарбовими джерелами)» (2018 р.) проаналізував, систематизував та ввів до наукового обігу 180 скарбів (з яких понад 25 осіб)

європейських і російських монет XVII–XVIII ст., виявлених у XX – на початку XXI ст. на території Сіверщини [5; 6; 8; 9; 10; 11] (Табл. 1., рис. 1).

У досліджуваний період у грошовому обігу Сіверщини набувають поширення низькопробні європейські білонні та мідні соліди. Солід (шеляг) – дрібна білонна у XVI – першій половині XVII ст. і мідна монета з другої полови-

Таблиця 1. Скарби монет Сіверщини другої половини XVII – початку XVIII ст., введені до наукового обігу А.М. Ключевим

№ з/п	Місце знахідки	Номер реєстр.	Дата знахід.	Кількість монет	Роки карбув.	Держава
I	Сумська область, друга половина XVII ст.			9 скарбів		
1.	м. Глухів	62	1995 р.	351	50–90-ті рр. XVII ст.	Річ Посполита, Московське царство, Голландська республіка, Іспанські Нідерланди
2.	с. Будища I Глухівський р-н	65	2016 р.	1	1605 р.	Московське царство
3.	с. Будища II Глухівський р-н	66	2017 р.	29	XIV–XVII ст.	Чехія, Річ Посполита, Московське царство
4.	с. Дунаєць Глухівський р-н	68	2011 р.	191	20–40-ті рр. XVII ст.	Річ Посполита
5.	с. Будища III Глухівський р-н	82	2009 р.	400	1659–1666 рр.	Річ Посполита
6.	с. Будища IV Глухівський р-н	83	2009 р.	700	1659–1666 рр.	Річ Посполита
7.	с. Будища V Глухівський р-н	84	2016 р.	73	20–60-ті рр. XVII ст.	Річ Посполита, Прибалтійські володіння Швеції
8.	с. Будища VI Глухівський р-н	85	2011 р.	30	1659–1666 рр.	Річ Посполита
9.	хут. Січове, Путивльського р-ну	87	1958 р.	1787	1613–1676 рр.	Московське царство
	Всього:			3562	1605–1699 рр.	6 держав
II	Чернігівська область, перша половина XVIII ст.			1 скарб		
10.	м. Новгород-Сіверський	89	2017 р.	4	20–50-ті рр. XVIII ст.	Росія
I	Сумська область, друга половина XVII – перша половина XVIII ст.			14 скарбів		
11.	с. Обложки Глухівський р-н	93	1968 р.	230	10-50-ті рр. XVIII ст.	Росія
12.	с. Будища I Глухівський р-н	94	2009 р.	1000	перша половина XVIII ст.	Священна Римська імперія, Росія, Річ Посполита
13.	с. Будища II Глухівський р-н	95	2009 р.	5	друга половина XVII–XVIII ст.	Московське царство
14.	с. Будища III Глухівський р-н	96	2009 р.	135	друга половина XVII – початок XVIII ст.	Московське царство, Росія
15.	с. Будища IV Глухівський р-н	97	2009 р.	70	початок XVIII ст.	Росія
16.	с. Будища V Глухівський р-н	98	2010 р.	1	1726 р.	Росія
17.	с. Будища VI Глухівський р-н	99	2010 р.	420	1723-1741 рр.	Росія
18.	с. Будища VII Глухівський р-н	100	2010 р.	100	1728–1729 рр.	Росія
19.	с. Будища VIII Глухівський р-н	101	2017 р.	1	1704 р.	Московське царство
20.	с. Будища IX Глухівський р-н	102	2017 р.	1	1724 р.	Росія
21.	с. Будища X Глухівський р-н	103	2017 р.	10	кінець XVII – початок XVIII ст.	Московське царство, Росія
22.	с. Будища XI Глухівський р-н	104	2017 р.	38	кінець XVII – початок XVIII ст.	Московське царство, Росія
23.	м. Кролевець	105	2017 р.	3	1731–1753 рр.	Росія
24.	с. Сопич	111	1989 р.	3340	1639-1720	Московське царство, Росія, Річ Посполита, Голландська республіка
25.	Середино-Будський р-н	112	2018 р.	15	1655 1705	Московське царство
	Всього			5369	1639 1750	6 держав
25 ск.	2 області всього		1958–2018 рр.	8931 мідні та срібні монети	друга половина XVII – перша половина XVIII ст.	9 держав

Таблиця 2. Метричні дані про монети будищанського скарбу 2019 р. із фондів Національного заповідника «Глухів»

№ п/п	Номинал	Місце карб.	Метал	Аверс	Реверс	Рік карб.	Вага г	Діаметр мм	Стан збереж
Прибалтійські володіння Швеції, королева Христина Августа (1632–1654)									
1	солід	Рига	білон	сніп, CHRISTINA D.G.R.S	Герб Риги. SOLIDVS.CIVI. 46	1646	0,34 г	15	добрий
2	солід	Рига	мідь	сніп, CHRISTINA D.C.D.I.S	Герб Риги. SOLIDVS.CILC	Б.д.	0,53	16	добрий
Московське царство, цар Олексій Михайлович (1645–1676)									
3	копійка	Новгород	мідь	??	??	(1655-1663)	0,56	13x11	незадов.
Річ Посполита, король Ян II Казимир (1648–1676)									
4	солід боратинка	Бидгощ	мідь	Орел, SOLID .REG.POLO 1666	Портрет Казимира вправо IOAN.CAS. REX	1666	0,98	16	задов.
5	солід боратинка	Бидгощ	мідь	Орел, SOLID .REG.POLO	« -«	16??	1,67	16	незадов.
6	солід	?	мідь	Орел, SOLID .REG.POLO	« -«	16??	0,68	15	задов.
7	солід	?	мідь	« -«	« -«	16??	0,65	15	задов.
8	солід	?	мідь	« -«	« -«	166?	0,61	15	задов.
9	солід	?	мідь	« -«	« -«	1665	0,90	16	задов.
10	солід	Львів?	мідь	« -«	« -«	1666	1,24	16	задов.
11	солід	?	мідь	« -«	« -«	1661	1,09	16	задов.
12	солід	?	мідь	« -«	« -«	16??	0,97	15	задов.
13	солід	?	мідь	« -«	« -«	1661	0,84	16	незадов.
14	солід	Вільно	мідь	Погонь, SOLID.MAG. . DVC. LIT. 16??	Портрет Казимира вправо. IOAN..CAS. REX	16??	0,86	15	задов.
15	солід	Вільно	мідь	Погонь, SOLID.MAG. . DVC. LIT. 16??	Портрет Казимира IOAN..CAS. REX	1663	0,96	16	задов.
16	солід	Вільно	мідь	Погонь, SOLID.MAG. DVC. LIT. 16??	Портрет Казимира вправо. IOAN..CAS. REX	1661	1,40	16	задов.
17	солід	Вільно	мідь	« -«	« -«	1665	1,03	15	задов.
18	солід	Вільно	мідь	« -«	« -«	1664	0,96	15	незадов.
19	солід	Вільно	мідь	« -«	« -«	1666	0,75	15	незадов.
20	солід	Вільно	мідь	« -«	« -«	16??	0,79	15	незадов.
21	солід	Вільно	мідь	« -«	« -«	1666	1,05	16	задов.
22	солід	Вільно	мідь	« -«	« -«	1660	0,64	15	задов.
23	солід	Вільно	мідь	« -«	« -«	1661	0,65	15	задов.
24-240-217	соліди		мідь	« -«	« -«	1660-1666	0,24-1,31	14–15 мм	97 задов 120 незадов.
240	2 номінали: солід і копійка	Рига, Вільнюс, Бидгощ, Львів	Мідь (1 білон)	3 емітенти: Приб. волод. Швеції, Московське царство, Річ Посполита	3 правителі: Христина Августа, Олексій Романов, Ян II Казимир	1646–1666	Середня вага монети скарбу 0,87 г	11–16 мм	

ни XVII ст. номінальною вартістю в 1/3 гроша. Польські та литовські шеляги з'явилися в результаті реформи короля Стефана Баторія (1576–1586) у 1579 р. Шеляг дорівнював 6 денаріям або 1/3 польського гроша. Його маса становила 1,13 г (0,18 г чистого срібла), діаметр – 16 мм. У 1627 р. Сигізмунд III припинив випуск солідів, а на територію Польщі, Литви, України, Білорусії масово почали завозитися низькопробні соліди Прибалтійських володіннь Швеції та Пруссії із діаметром 14–16 мм, переважно без указаної дати карбування. Білонні та мідні соліди зустрічаються майже у кожному другому скарбі досліджуваного періоду поряд із півтораками 20–30-х рр. часу правління Сигізмунда III Вази (1587–1632) [4, с. 95].

Більш детально у своїх дослідженнях про випуск мідних копійок та денег Олексія Михайловича із кінця 1655 р. до

початку 1663 р. на Московському, Новгородському, Псковському і Кукейнойському монетних дворах писали українські дослідники І. Спаський [15] та А. Мельникова [13]. На цих монетах під зображенням вершника на коні зі списом розміщено знак «ЦА». Із вказаних праць відомо, що протягом 1655 р. до 1662 р. мідні копійки поступово впади в ціні порівняно із старими срібними. Платня службовцям та стрільцям у Московії виплачувалася у мідній монеті, а податки казна збирала із населення лише старими цінними срібними копійками. Така політика Олексія Михайловича привела до так званого «мідного бунту» 25 липня 1662 р. [8, с. 93; 15, с. 168].

Повне розбалансування грошового ринку, зникнення з обігу срібних монет та поява великої кількості мідних і срібних фальшивих копійок призвели до того, що

Рис. 3. Прибалтійські володіння Швеції, Христина (1632–1654), білонний та мідний соліди. Село Будища Глухівського району Сумської області, 2019 р. Фонди Національного заповідника «Глухів»

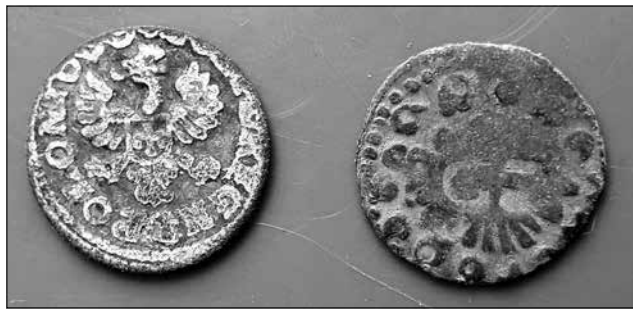

Рис. 5. Річ Посполита, Ян II Казимир (1648–1676), мідні соліди коронні. Село Будища Глухівського району Сумської області, 2019 р. Фонди Національного заповідника «Глухів»

Рис. 4. Річ Посполита, Ян II Казимир (1648–1676), мідні соліди литовського карбування 1661, 1664, 1666 р. Село Будища Глухівського району Сумської області, 2019 р. Фонди Національного заповідника «Глухів»

Рис. 6. Річ Посполита, Ян II Казимир (1648–1676), мідний солід коронний 1663 р., солід литовський 1661 р. Село Будища Глухівського району Сумської області, 2009 р.

у 1662 р. за 10 мідних копійок на ринку давали 1 срібну, а у 1663 р. вона коштувала вже 15–20 мідних копійок [17, с. 170.]. 15 червня 1663 р. карбування мідних копійок царським указом було припинено. Було відновлено карбування срібної копійки за монетною стопою 1632 р. та розпочалося прийняття до казни мідних копійок у наступному співвідношенні: за 100 мідних копійок видавали від 5 до 1 срібної копійки [13].

Таким чином, грошова реформа зазнала поразки, вона призвела до економічної кризи та інфляції, до неприйняття сурогатних мідних грошей населенням Московського царства та Гетьманщини, до виведення із грошового обігу срібних «ефимків» та якісних срібних копійок. Цар наказав повернутися до старої монетної системи, яка базувалася на срібній копійці. На нашу думку, мідні монети практично не відкладалася у скарби через примітивність та низьку купівельну спроможність.

У 2009–2019 рр. на території Глухівщини та Роменщини було виявлено декілька скарбів монет, які склалися переважно із вказаних вище номіналів та держав-емітентів. Розглянемо декілька з них.

У 2019 р. до Національного заповідника «Глухів» приватною особою був переданий скарб мідних монет із с. Будища Глухівського району Сумської області. Монетний комплекс виявлений у 2018 р. під деревом на

території колишнього Глухівського Петропавлівського монастиря. Нами проведено попередній аналіз цього комплексу. Скарб має вагу 210 г і нараховує 240 мідних монет Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції та Московського царства середини XVII ст. За своїм складом він характерний для скарбів досліджуваного періоду Сіверського регіону (Рис. 2).

У скарбі присутні 237 (98,78%) мідних солідів – боратинок (1/3 гроша) короля Речі Посполитої Яна II Казимира (1648–1676) 1660–1666 рр. карбування, з яких ідентифіковано: 55 (23,20 %) польських коронних солідів із польським гербом – одноголовим орлом (середня вага монети становить 0,92 г); 42 (17,72%) литовських солідів із зображенням «Погоні» – герба Литовського князівства – вершника на коні із мечем у правій руці (середня вага складає 0,93 г) (Рис. 4, 5) [18]. 120 (50,63%) мідних солідів із Петропавлівського скарбу неможливо повністю ідентифікувати через сильне окислення, покриття патиною, відсутність чітких зображень, потертості. Середня вага цих мідних боратинок (назва пішла від італійця Боратіні, який узяв в оренду монетний двір і карбував мідні соліди з зображенням портрета короля Речі

Рис. 7. Московське царство, Олексій Михайлович (1656–1663), мідна копійка. Вага 0,56 г, діаметр 13 x 11 мм. Село Будища Глухівського району Сумської області, 2019 р. Фонди Національного заповідника «Глухів»

Посполитої Яна II Казимира) складає 0,75 г, що удвічі менше встановленої метричної норми. Їх діаметр становить 14–16 мм. Великий розрив у діаметрі і вазі солідів від 0,24 г до 1,27 г окремих екземплярів свідчить про те, що серед них наявні фальшиві монети. Наприклад, у 30 монетах (25 %) вага коливається від 0,24 до 0,65 г, у 90 монетах (75 %) – від 0,66 до 1,27 г (Табл. 2).

У скарбі присутні 2 соліди (0,83%), які належать до тезаврацій Прибалтійських володінь Швеції ризького карбування часу правління королеви Христини Августини (1632–1654) із зображенням герба м. Риги (Рис. 3). Вага білонного соліда становить 0,37 г, діаметр – 15 мм, на аверсі у центрі зображений сніп, навколо кругова легенда: «CHRISTINA D.G.R.S», на реверсі – герб Риги та круговий напис, де вказаний номінал та дата карбування: «SOLIDVS. CIVI. 46» (1646 р.) (Табл. 1). Вага мідного соліда Христини початку 50-х рр. (дата не вказана) складає 0,53 г, діаметр – 16 мм. На аверсі монети зображений сніп та круговий напис «CHRISTINA D.C.D.I.S», на реверсі – в центрі герб м. Риги та круговий напис: «SOLIDVS.CILC».

В описаному скарбі присутня одна мідна копійка (0,41 %) дротового типу із затертими написами («Царь, великий князь Великая и Малая Русси») та гербом (вершник на коні з списом у правій руці) належить до часу правління московського царя Олексія Михайловича Романова (1645–1676), який у 1655–1663 рр. провів грошову реформу на основі випуску мідних монет – полтини (50 коп.), напівполтини (25 коп.), алтина (3 коп.), копійки та деньги (1/2 коп.). Вага мідної копійки складає 0,56 г, діаметр – 13 x 11 мм. Монета масивна і, ймовірно, відкарбована на Новгородському монетному дворі (Рис. 7).

Найстаріша монета будищанського скарбу – шведський солід Христини Августини 1646 р., наймолодші – соліди 1666 р. польського та литовського карбування Речі Посполитої часу правління Яна II Казимира. Скарб, виявлений на території монастиря, міг належати одному із монахів, який із свого жалування відкладав монети у власну схованку.

Подібні за складом скарби були виявлені на території Глухівського Петропавлівського монастиря та монастирської ярмарки у 2009–2016 рр. (№ 82, 83, 84, 85) [9, с. 43–44].

У 2009 р. було виявлено два скарби. Перший був знайдений на полі, уздовж дороги до Глухівського Петропавлівського монастиря, у керамічному горщику. Знахідка

складалася із 400 мідних солідів (боратинок) Речі Посполитої часу правління короля Яна II Казимира (1648–1668) 1659–1666 рр. Вага скарбу становила 530 г, вага однієї монети – у середньому 1,32 г. Стан збереження монет добрий; вони відкарбовані якісно і на них майже не видно слідів перебування у грошовому обігу. На нашу думку, це скарб монаха з монастиря (Рис. 6).

Другий скарб був виявлений недалеко від с. Будища у 2009 р. у лісі, поблизу монастиря. Він складався із 700 мідних солідів Речі Посполитої часу правління Яна II Казимира (1648–1668) литовського та коронного карбування 1660–1666 рр. Скарб знайдений загорнутим у залишки полотняної тканини, тому монети у землі були піддані сильному окисленню. Більшість з них сильно витерті, на аверсі та реверсі майже відсутні зображення портрета короля, гербів Польщі та Литви. Вага скарбу становила 940 г, середня вага одного соліда – 1,34 г [9].

У 2011 р. з північно-західного боку Глухівського Петропавлівського монастиря виявлено скарб із 30 мідних солідів (боратинок) короля Речі Посполитої Яна II Казимира (1648–1676) 1659–1666 рр. коронного та литовського карбування. Монети були передані до фондів Національного заповідника «Глухів» та знаходяться у експозиції [20].

У 2016 р. на полі, поблизу підсобного господарства Будищанського психоневрологічного інтернату (колишня територія Глухівського Петропавлівського монастиря), був знайдений розтягнутий плугом скарб із 73 срібних, білонних та мідних монет Речі Посполитої часу правління короля Сигізмунда III Вази (1587–1632) та Прибалтійських володінь Швеції королів Густава Адольфа (1621–1632) та Христини Августини (1632–1654). У знахідці були присутні переважно білонні та мідні соліди, білонні гроші і півтораки (1½ гроша).

Срібні монети були представлені 8 екземплярами коронних ортів (1/4 талера) із вагою 7,0–7,2 г, 500–700 проби срібла короля Сигізмунда III Вази (1587–1632) 1621–1623 рр. карбування, 30 коронними шостаками 1627–1632 рр. карбування, вагою 3,48–3,97 г, 375–476 проби срібла. Вага 35 півтораків 1622–1632 рр. карбування Сигізмунда III Вази (1587–1632) становить від 0,6 до 1,22 г, 250–375 проби срібла. Монети потерті, надщерблені, що свідчить про їхнє тривале перебування у грошовому обігу та у землі. Усього у знахідці присутні 73 монети загальною вагою близько 200 г. Скарб міг бути закопаний у схованку більш багатим і впливовим ченцем монастиря [5, с. 111].

Цікаві дані про нові знахідки середини XVII ст. на території Сумщини містить публікація В. Шерстюка та М. Коваленка у збірнику наукових праць «Сіверщина в історії України» (2018 р.) [16, с. 91–96]. Вона у певній мірі співзвучна із проаналізованими нами скарбами із Глухівщини.

Так, у 2017 р. при випадкових обставинах на околиці с. Галка Роменського району Сумської області, на березі р. Ромен, місцевий житель села знайшов втрачений гаманець, який складався із 34 монет: 21 соліда, 4 грошів, 7 півтораків та 2 мідних копійок. Стан збере-

ження комплексу задовільний. У найгіршому стані були соліди середини XVII ст., фальшивий мідний солід із Сучавського монетного двору, мідні копійки Новгородського та Московського монетних дворів Московського царства часу грошової реформи Олексія Михайловича (1645–1676) 1655–1663 рр. У скарбі переважають соліди Христини Августи (1632–1654) ризького та лівонського карбування, їх зафіксовано 15 екз. (44 %). Річ Посполита представлена у комплексі білонними 4 грошами та 7 півтораками Сигізмунда III Вази (1587–1632) литовського та коронного карбування, Пруссія – 2 монетами бранденбургського карбування. У комплексі були наявні 3 фальшиві соліди часу правління шведських королів Густава Адольфа і Карла X. Склад гаманця був характерний для даного періоду та регіону. Автори публікації відносять втрату гаманця до 1661–1663 рр., напевно за наявними у ньому мідними монетами Московського царства [16, с. 91–96]. Його склад подібний до описаного вище будищанського скарбу 2016 р.

На сьогодні автори статті опрацьовують ще один скарбовий комплекс (гаманець, ймовірно загублений московським стрільцем під час походу на Правобережжя), виявлений у 2018 р. у лісі жителем с. Войнашівки Барського району Вінницької області, який складається із мідних копійок Московського царства 1655–1663 рр. та солідів Прибалтійських володінь Швеції 40–50-х років XVII ст. (Рис. 8). Але цей комплекс потребує окремого дослідження.

Отже, розглянуті нами нові монетні знахідки середини XVII ст., виявлені в основному на території колишнього Глухівського Петропавлівського монастиря та монастирської ярмарки поблизу с. Будища, ілюструють грошовий обіг та основні номінали, якими користувалися монахи та миряни в повсякденному житті на території Глухівщині. Це, по-перше, білонні та мідні соліди Речі Посполитої Яна II Казимира, Прибалтійських володінь Швеції часу Христини Августи і Карла X, рідше пруські соліди та московські срібні і мідні копійки царя Олексія Михайловича. По-друге, склад скарбів чи загублених гаманців доводить той факт, що царська реформа 1655–1663 рр. не увінчалася успіхом у Московському царстві і на території Сіверщини (у знахідках майже відсутні мідні копійки Московського царства). Єдиним позитивним її результатом, на нашу думку, був допуск до грошового обігу Московського царства талера, але не у вигляді рубля, а у вигляді ефимка

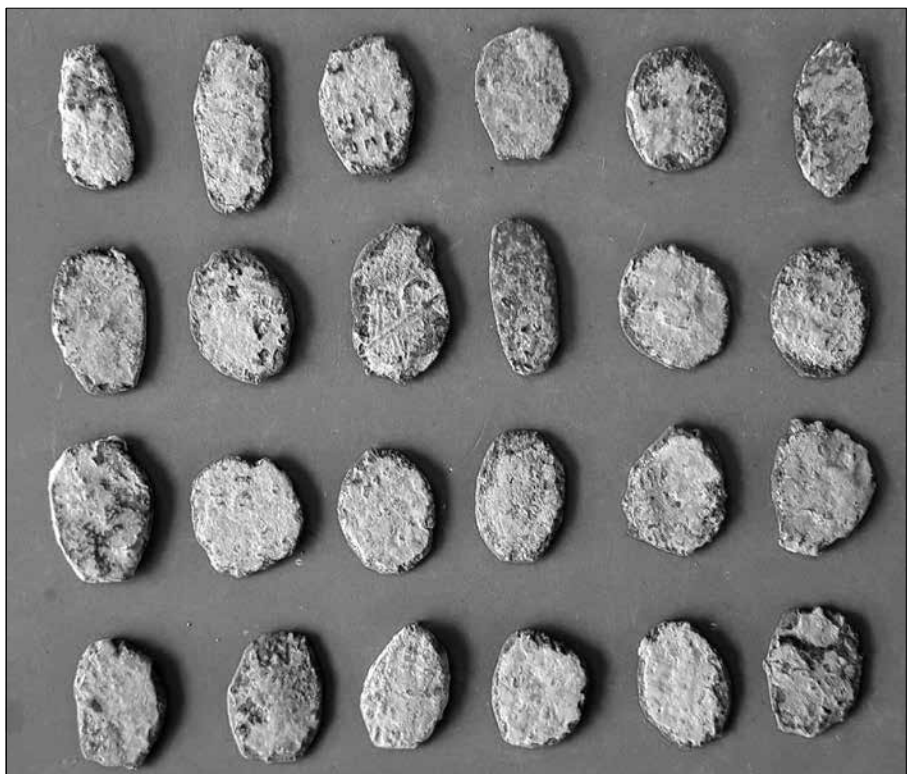

Рис. 8. Московське царство, Олексій Михайлович (1645–1676), мідні копійки 1655–1663 рр. Село Войнашівка Барського району Вінницької області, 2018 р.

з «признаком», що наближало його нову грошову систему до європейської. Грошова реформа не досягла вирішення питання про зміну грошового господарства Гетьманщини на користь Московії. По-третє, розглянутий нами у попередніх статтях склад сіверських скарбів переконливо доводить, що у грошовому обігу регіону у досліджуваний період домінували європейські срібні галери, півталери, флорини, орти, білонні тимфи, шостаки, трояки, півтораки, гроші, півгроші, білонні та мідні соліди Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції, Пруссії, Священної Римської імперії, Голландії.

ДЖЕРЕЛА

1. Бакалець О.А. Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства (за письмовими та скарбовими джерелами). Львів : Магнолія, 2015. 232 с.
2. Бакалець О.А. Срібна російська копійка в грошовому обігу України XVII–XVIII ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. Зб. наук. праць. Київ : НАНУ. Ін-т історії України, 2004. Число 8. С. 308–334.
3. Бакалець О.А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). Київ : Вид-во «Стилос», 2012. 336 с.
4. Бакалець О.А. Скарби монет XIV – середини XVII ст. Документи та матеріали. Київ : Вид-ць О. Філюк, 2017. 200 с., іл.
5. Белашов В.І., Бакалець О.А., Ключев А.М. Монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVI–XVIII ст. (с. Будище). *Історичні студії суспільного прогресу*. Вип. 5. Глухів, 2017. С. 109–124.
6. Белашов В.І., Ключев А.М. Монетні скарби колишньої столиці Гетьманщини м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.). *Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку*. Бар – Вінниця, 2014. С. 172.
7. Голиш Г.М. Основи нумізматики: навчальн. посібник. 2-е вид. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2006. 314 с.
8. Ключев А.М. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. на території Глухівського району. *Сіверщина в історії*

України. Наукове видання. Випуск 11. Глухів – Київ, 2018. С. 96–104.

9. Ключев А.М. Грошовий обіг та лічба монет на території Сіверщини (1648–1782 рр.) (За письмовими та скарбовими джерелами). Магістерська робота. Глухів, 2018. 233 с.

10. Ключев А.М. Монетні скарби м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.). *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, 5–6 листопада 2015. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький*, 2015. С. 66–68.

11. Ключев А.М. Грошовий обіг на території м. Глухова в другій половині XVII–XVIII ст. (за скарбовими джерелами). *Студентські історичні студії*. Глухів, 2018. С. 224–232.

12. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ : Наукова думка, 1971. 176 с.

13. Мельникова А. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого. А. Мельникова. Москва : Финансы и статистика, 1989. 318 с.

14. Нечитайло В.В. Миникаталог польско-литовских и русских монет, обращавшихся на Украине в XIV – нач. XX вв. Киев : Грета, 1999. 130 с.

15. Спасский И.Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Издание 3-е, дополненное. Ленинград : Узд-во Государственного Эрмитажа, 1962. С. 114–124.

16. Шерстюк В., Коваленко М. Монетний «скарб» (гаманець) середини XVII ст. з Роменщини. *Сіверщина в історії України*. Наукове видання. Вип. 11. Глухів – Київ, 2018. С. 91–96.

17. Шуст Р. НумізMATика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навчальний посібник. Київ : Знання, 2007. – 371 с.

18. Kaminski C. Katalog monet polskich 1649–1696. Warszawa, 1982.

19. Kotlar M. Znaleziska monet z XIV–XVII w na obszarze Ukrainiekiej SSR. Materiały. Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1975.

20. Фонди Національного заповідника «Глухів», КН № – 1025, р. № – 132; КН № – 1463/8, р. № – 423; КН № – 1463/43, р. № – 458; КН № – 1463/37, р. № – 452; КН № – 1463/55, р. № – 470; КН № – 1469, р. № – 475; КН № – 1694, р. № – 704; КН № – 1471, р. № – 478.

Kurok O.I., Bakalets' O.A., Kliuiev A.M. Treasures of copper coins of the Polish-Lithuanian republic, Moscow kingdom and the Swedish Baltic lands of the middle 17th century from Sumy Region

The authors of the article attempt to analyze the quantitative and qualitative composition of the treasures (lost purses) of small coins of the Polish-Lithuanian Republic, the Moscow Kingdom, the Baltic possessions of Sweden of the 1650s–1660s found on the territory of Hlukhiv and Romny districts of Sumy region in 2009–2019; the role of the billon and copper coins in the monetary circulation of the Sivershchyna (the North-Eastern region of Ukraine) in the middle of the 17th century was shown.

The relevance of the research is due to the necessity to determine the role in the monetary circulation of the Hetmanate, and in particular of the Sivershchyna, the billon and copper coins of the Polish-Lithuanian Republic, the Baltic possessions of Sweden, Prussia, the Moscow Kingdom in the middle of the 17th century. Moscow Tsar Oleksii Mykhailovych (1645–1676) hoped for the gradual uniting the Left Bank Territory of Ukraine with the Moscow state, after making the military-political alliance and signing in 1654 the March articles with the Zaporozhian Army led by Hetman Bohdan Khmelnyts'ky (1648–1657) made the attempt in 1654–1663 to create the unified monetary system for the Moscow Kingdom and the Zaporozhian Army to separate the Ukrainian monetary market from the Western European, especially from that of the Polish-Lithuanian Republic.

The aim of the investigation is to analyze in detail and to introduce into the circulation the new numismatic material found on the territory of Sivershchyna in the recent years.

The issue of the role of Western European and Moscow silver and copper coins on the territory of Ukraine of the Hetmanate period (1648–1782) was highlighted in the works of the well-known numismatists of Ukraine: I. Spas'ky, M. Kotliar, V. Melnykova, R. Shust, H. Holysh, O. Bakalets, V. Nechytaylo, V. Sherstiuk, M. Kovalenko, A. Kliuiev, V. Bielashov and others. At the same time, there are many gaps in researching the issue, first of all because of the insufficient attention of the researchers to the small copper change – the «people's» coins.

Conclusion. We have considered the recent coin finds of the middle of the 17th century which were made mainly on the territory of the former Hlukhiv Petropavlivs'k Monastery and the Monastery Fair near the village of Budyshch, illustrating the monetary circulation and the main denominations used by monks and civilians in their everyday life, these are, first and foremost, the billon and copper solids of the time of the Polish-Lithuanian Republic of Yan II Kasymyr, the Baltic possessions of Sweden the time of Christina Augusta and Charles X, and more seldom Prussian solids and Moscow silver and copper coins of the time of Tsar Oleksii Mykhailovych.

Secondly, the composition of treasures or lost wallets proves the fact that the tsarist reform of 1655–1663 did not succeed in the Moscow

Kingdom and on the territory of the Sivershchyna (there are almost no copper coins of the Moscow Kingdom). The only positive result, in our opinion, was the admission of the thaler into circulation of the Moscow Kingdom, but not in the form of a rouble, but in the form of the yefymka with the «sign» that brought the new monetary system closer to the European one. The monetary reform failed to resolve the issue of changing the Hetmanate monetary economy in favor of the Moscow Kingdom.

Thirdly, the composition of the northern treasures considered by us in the previous articles convincingly proves that the monetary circulation of the region during the studied period was dominated by the European silver thalers, half-thalers, florins, horties, billons, shostaks, troyaks, pivtoraks, hroshes, solids of the Polish-Lithuanian Republic, Baltic possessions of Sweden, Prussia, Holy Roman Empire, Holland.

Key words: monetary circulation, the Moscow Kingdom, the Baltic possessions of Sweden, the Polish-Lithuanian Republic, copper coin, solid coin, monetary reform of 1655–1663.

REFERENCES

1. Bakalets', O.A. (2015). *Aktualni problemy ukrainiskoi numizmatyky, henealohii ta istorichnoho kraieznavstva (Zapysmovymy ta skarbovymy dzherelamy)* [Topical issues of the Ukrainian numismatics, genealogy and local history (by written and treasures sources)]. Lviv: Mahnoliya. [in Ukrainian].

2. Bakalets', O.A. (2004). *Sribna rosiys'ka kopiyyka v hroshovomu obihu Ukrainy XVII – XVIII st.* [Silver Russian copeck in money circulation of Ukraine of the 17th–18th centuries]. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 8, pp.308–334. Kyiv: NANU. In-t istoriyi Ukrainy. [in Ukrainian].

3. Bakalets', O.A. (2012). *Skarby monet yak dzherelo vvychennia hroshovoho obihu Hetmanshchyny (1648–1781)*. [Coin treasures as a source of study of the Hetmanate's money circulation (1648–1781)]. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].

4. Bakalets', O.A. (2017). *Skarby monet XIV – seredyny XVII st. Dokumenty ta materialy*. [Coins of the 14th – the middle of the 17th centuries. Documents and materials]. Kyiv: Vydavets' O. Filiuv. [in Ukrainian].

5. Bielashov, V.I. Bakalets', O.A. Kliuiev, A.M. (2017). *Monetno-rechovi skarby Hlukhivs'koho Petropavlivs'koho monastyrnia druhoi polovyny XVI–XVIII st. (s. Budyshche)*. [Coins and Treasures of Hlukhiv Petropavlivs'k Monastery of the Second Half of the 16th – 18th Centuries (Budishche village)]. *Istorychni studiyi suspil'noho prohresu*, issue 5, pp. 109–124. Hlukhiv. [in Ukrainian].

6. Bielashov, V.I. Kliuiev, A.M. (2014). *Monetni skarby kolyshn'oi stolitsi Hetmanshchyny m. Hlukhova ta yoho okruhy (druga polovyna XVII–XVIII st.)* [Coins of the former capital of the Hetmanate of the town of Hlukhiv and its district (second half of 17th – 18th centuries)]. Abstracts of papers: *Bars'ka zemlya Podillya: yevropeys'ka spadshchyna ta perspektivy staloho rozvytku*. Bar – Vinnytsya. [in Ukrainian].

7. Holysh, H.M. (2006). *Osnovy numizmatyky: navchal'n. Posibnyk*. [Basics of Numismatics] (2nd ed.). Cherkasy: Cherkasy CSTI. [in Ukrainian].

8. Kliuiev A.M. (2018). *Topohrafiya znakhidok monetno-rechovykh skarbiv XVII–XVIII st. na terytoriyi Hlukhivs'koho rayonu* [Topography of findings of coin-material treasures of the 17th – 18th centuries in the territory of Hlukhiv district]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 11, pp. 96–104. Hlukhiv – Kyiv. [in Ukrainian].

9. Kliuiev, A.M. (2018). *Hroshovi obih ta lichba monet na terytorii Sivershchyny (1700–1782 rr.) (za pys'movymy ta skarbovymy dzherelamy)* [Money circulation and calculating coins in the territory of the Sivershchyna (1700–1782) (According to written and treasured sources)]. *Master's thesis*. Hlukhiv. [in Ukrainian].

10. Kliuiev, A.M. (2015). *Monetni skarby m. Hlukhova ta yoho okruhy (druga polovyna XVII – XVIII st.)* [Coin treasures of the town of Hlukhiv and its district (second half of the 17th – 18th centuries)]. Abstract of papers: *Aktual'ni problemy numizmatyky u systemi spetsial'nykh haluzey istorichnoyi nauky*, pp. 66–68. Kirovohrad – Kyiv – Pereiaslav-Khmel'nyts'ky. [in Ukrainian].

11. Kliuiev, A.M. (2018). *Hroshovi obih na terytoriyi m. Hlukhova v druhiy polovyni XVII–XVIII st. (za skarbovymy dzherelamy)* [Money circulation in the territory of Hlukhiv in the second half of the 17th – 18th centuries (by treasure sources)]. *Students'ki istorichni studiyi*, pp. 224–232. Hlukhiv. [in Ukrainian].

12. Kotliar, M.F. (1971). *Hroshovi obih Ukrainy doby feodalizmu* [Money circulation in the territory of Ukraine during the feudal period]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

13. Mel'nikova, A. (1989). *Russkiye monety ot Ivana Groznogo do Petra Pervogo* [Russian coins from Ivan the Terrible to Peter the Great]. Moscow: Finansy i statistika. [in Russian].

14. Nечитайло, В.В. (1999). *Миникаталог польско-литовских и русских монет, обрешчавшихся на Украине в XIV – нач. XX вв.* [Mini catalogue of the Polish-Lithuanian and Russian coins circulating in Ukraine in the 14th century – early 20th centuries]. Kiev: Greta. [in Russian].

15. Spasskiy, I.G. (1962). *Russkaya monetnaya sistema. Historiko-numizmaticheskiy ocherk*. [Russian monetary system. Historical and

Numismatic Essay] (3rd ed.). Leningrad: Izd-vo Gosudarstvennogo Ermitazha. [in Russian].

16. Sherstyuk, V., Kovalenko, M. (2018). Monety «skarb» (hamanets) seredyny XVII st. z Romenshchyny [Coins "treasure" (purse) of the middle of the 17th century from Romny district]. *Sivershchyna v istoriyi Ukrayiny*, issue 11, pp. 91–96. Hlukhiv–Kyiv. [in Ukrainian].

17. Shust, R. M. (2007). *Numizmatyka. Istoriia hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini. Navchalnyi posibnyk*. [Numismatics: History of Money Circulation and Minting in Ukraine: Manual]. Kyiv: Znannya. [in Ukrainian].

18. Kaminski, C. *Katalog monet polskich 1649 – 1696*. Warszawa, 1982. [in Polish].

19. Kotlar, M. (1975). *Znaleziska monet z XIV–XVII w na obszarcie Ukrainy SSR Materialy*. Wroclaw – Warszawa – Krakow – Gdansk. 272 S. [in Polish].

20. Natsional'nyy zapovidnyk «Hlukhiv» [Hlukhiv National Historical and Cultural Reserve]. Hlukhiv: *Fund Books*. 1025 Chapter 132; 1463/8 Chapter 423; 1463/43 Chapter 458; 1463/37 Chapter 452; 1463/55, Chapter 470; 1469 Chapter 475; 1694 Chapter 704; 1471 Chapter 478 [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 26.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.*

УДК (477.51)738.81:929.6:7025.4

В.І. Мезенцев

БАТУРИНСЬКІ КАХЛІ З ГЕРБАМИ П. ОРЛИКА ТА І. МАЗЕПИ: РЕКОНСТРУКЦІЯ ТА АНАЛІЗ

У статті розглядаються керамічні пічні кахлі з родовими гербами гетьмана Івана Мазепи та його секретаря і найближчого помічника, генерального писаря Пилипа Орлика. Їх фрагменти знайшли в ході розкопок залишків Орликової резиденції у м. Батурині Чернігівської обл. 2017–2019 рр. Українсько-канадський проект археологічного вивчення гетьманської столиці спонсорується науковими інститутами, українськими громадськими організаціями і фундаціями Канади й США.

У праці публікуються останні версії комп'ютерних реконструкцій цих кахлів техніками фотоколлажу і графіки та знімки глиняних муляжів-реплік, проводиться їх порівняльний аналіз і датування. Відтворені рельєфні полив'яні зображення інтерпретуються як найраніша відома композиція шляхетської геральдичної емблеми П. Орлика та унікальний герб І. Мазепи як князя Священної Римської імперії, виготовлені у стилі українського бароко в Батурині 1707–1708 рр. Запропоновані реконструкції і дослідження цих рідкісних кахлів становлять великий інтерес для історико-археологічних студій гетьманської столиці та в цілому для української геральдики, художньої кераміки, історії барокового мистецтва, культури козацької еліти й мазепознавства.

Ключові слова: розкопки Батурина, рештки оселі П. Орлика, керамічні кахлі, шляхетський та княжий герби, комп'ютерні реконструкції і муляжі.

Численним зображенням герба гетьмана Івана Мазепи (1687–1709 рр.) його часу присвячено багато публікацій [1]. Про геральдичну емблему гетьмана на еміграції Пилипа Орлика (1710–1742 рр.) нам відома лише одна стаття [2].

Розкопки м. Батурина Чернігівської обл. увінчалися знахідками рідкісних керамічних гербових композицій обох цих видатних українських державців і політиків. В ході археологічних досліджень залишків мурованого палацу І. Мазепи на батуринській околиці Гончарівка (перед 1700 р.) знайшли

уламки керамічних полив'яних поліхромних і теракотових плит з його рельєфною геральдичною емблемою й монограмою, що прикрашали фасади гетьманської резиденції. Комп'ютерні графічні реконструкції тих плит та їх порівняльний аналіз опубліковані автором 2011 р. [3].

Ця стаття детально розгляне фрагменти керамічних пічних кахлів з гербами І. Мазепи та П. Орлика, знайдені під час розкопок решток оселі останнього у Батурині в 2017–2019 рр. Тут публікуються, обґрунтовуються й досліджуються комп'ютерні реконструкції та знімки глиняних муляжів-реплік геральдичних кахлів, пропонуються їх інтерпретація, порівняння і датування (рис. 2–7).

З 2001 р. щорічні розкопки у Батурині проводить Українсько-канадська археологічна експедиція, що базується при Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка. Її очолює старший науковий співробітник Центру археології й стародавньої історії Північного Лівобережжя цього університету, провідний дослідник матеріальної культури гетьманської столиці, археолог Юрій Ситий. Останні роки у розкопках Батурина брали участь студенти, магістранти та викладачі Чернігівського університету, Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, Національного університету «Кієво-Могилянська академія», співробітники Інституту археології НАНУ, Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського, Батуринського Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» та учні військового ліцею м. Глухова Сумської обл. Завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів» археолог Юрій Коваленко очолює групу глухівських студентів-істориків і учнів у складі Батуринської експедиції. Він проводить археологічні розвідки у Батурині багато років та є співавтором оглядів матеріалів розкопок міста 2016–2019 рр., надрукованих у збірниках наукових праць «Сіверщина в історії України» [4].

Директор Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського університету, відомий історик Лівобережної України, проф. Олександр Коваленко активно допомагає організації, комплектуванню складу й фінансуванню Батуринської археологічної експедиції і публікації її результатів. Член експедиції, митець та історик Сергій Дмитрієнко (Чернігів), за консультаціями з Ю. Ситим і автором, підготував комп'ютерні реконструкції й глиняні муляжі фрагментованих батуринських кахлів з гербами П. Орлика та І. Мазепи (рис. 2–7, 15). У 2005–2019 рр. Чернігівська обласна державна адміністрація виділяла щорічні гранти на розкопки Батурина.

Видатний історик Гетьманщини, колишній директор Канадського інституту українських студій (KUCS) Альбертського університету в м. Едмонтоні у Канаді, проф. Зенон Когут є засновником і академічним дорадником Українсько-канадського проекту історико-археологічного вивчення Батурина козацької доби при цьому інституті [5]. Знайний історик Чернігівського князівства, колишній президент Понтифікального інституту середньовічних студій Торонт-